

**Сергій Куксенко**

*ORCID 0000-0003-4660-5083,*

*кандидат історичних наук, викладач,*

*Черкаський державний бізнес-коледж*

## **ЗАРУБІЖНА, ДІАСПОРНА ТА ЕМІГРАНТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ВІДНОСИНИ МІЖ ВЛАДОЮ ТА РУСЬКОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1940-х — 1980-х рр.**

Мета дослідження – проаналізувати невідконтрольні комуністичні пропаганди, радянській цензури та необмежені марксистськими теоретико-методологічними підходами досліджень публікації зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів 1940-х – 2000-х рр. щодо взаємин між партійними і державними органами та Руською православною церквою (РПЦ) в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. Розглянути специфіку, етапи та домінуючі концепції зарубіжних, діаспорних та емігрантських досліджень. Методологія дослідження базується на комплексі характеристик для сучасної історичної науки загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння та узагальнення) та спеціально-наукових методах історичного пізнання (компаративний аналіз текстових документів, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний), принципах історизму, проблемності, всебічності, системності та об'єктивності. Історіографічні надбання відносин між владою та РПЦ в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. стали предметом вивчення багатьох науковців, зокрема Н. Шліхта (Шліхта, 2007), Н. Лаас (Лаас, 2008), розглядалися у наших дослідженнях (Куксенко, 2017), але праці невідконтрольних комуністичні пропаганди, радянській цензури та необмежені марксистською методологією досліджень авторів комплексно не аналізувалися. Можемо відзначити, що релігійна ситуація, взаємовідносини між партійними і державними органами та Церквою у 1940-х – 1980-х рр. у радянській державі була предметом зацікавленості серед зарубіжних, діаспорних та емігрантських дослідників. У своїх працях вони розкривали реальне становище релігійної громад, переслідування за віру священнослужителів та вірян, що замовчувалося як органами влади, так і радянською та офіційною церковною історіографіями. При цьому частина авторів звертала увагу на специфічність релігійної ситуації в Українській РСР, високий ступінь релігійності українців та більшу їх готовність відстоювати релігійні права, ніж в інших республіках СРСР. Проте дослідникам до розпаду СРСР для повноцінної об'єктивної аргументації запропонованих тверджень бракувало джерел. Політична, національна та конфесійна орієнтація часто перешкоджала окремим авторам неупереджено висвітлювати взаємини між Церквою і державою, політику радянської влади у релігійній сфері. Оскільки, на той час саме Руська православна церква уособлювала Православну спільноту України, то це виключало її зі сфери наукових інтересів діаспорних національно-свідомих дослідників. У зв'язку з завершенням ідеологічного протистояння часів «холодної війни» поступово інтерес до вивчення особливостей взаємовідносин влади і Церкви в радянській та російській історіографіях зростає. При цьому національні історіографії активно залучають надбання зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів, архівні джерела.

**Ключові слова:** зарубіжна, діаспорна та емігрантська історіографія, РПЦ, партійно-державно-релігійні відносини, антирелігійна політика.

**Постановка проблеми.** З новою гостротою питання функціонування та складної долі Православної церкви України постало в час російсько-української війни, гостра фаза якої пов'язана із прямою агресією російської федерації 24 лютого 2022 р., залученістю до протистояння священнослужителів, вірян та керівництва православних Церков. Тому актуальність історіографічного дослідження невідконтрольних комуністичній пропаганді, радянській цензурі та необмежених марксистськими теоретико-методологічними підходами досліджень публікацій зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів проблеми становища Церкви, взаємин РПЦ з партійними і державними органами у 1940-х – 1980-х рр. визначається не лише потребами розвитку історичної науки, а й роллю Православної церкви у сучасному українському суспільстві.

Історіографічний аналіз невідконтрольних комуністичній пропаганді, радянській цензурі та обмеженості марксистською методологією досліджень праць зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів про відносини між владою та РПЦ в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. частково присутній у історіографічних оглядах конкретно-історичних праць істориків, які досліджували проблеми існування релігії та Церкви, її взаємини з владою в масштабах країни В. Войналович, В. Пашенко, П. Бондарчук та окремих регіонів В. Войналович, Ж. Канталінська, І. Андрухів, А. Моренчук, І. Луковенко, В. Сергієнко, а також у, власне, історіографічних дослідженнях Н. Шліхти, Н. Лаас, С. Куксенко. Проте, ці роботи лише частково стосуються обраної нами теми, яка залишається недостатньо розробленою у історіографії.

**Мета дослідження** полягає в тому, щоб розкрити основні аспекти вивчення та здійснити історіографічний аналіз невідконтрольних комуністичній пропаганді, радянській цензурі та необмежених марксистською методологією досліджень праць зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів проблем взаємовідносин між владою та РПЦ в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр., встановити проблемно-тематичні пріоритети та основні концепції, обґрунтувати перспективи подальших науково-історичних досліджень.

**Виклад основного матеріалу.** У масиві різноманітних досліджень теми взаємин партійно-державних органів з Церквою та вірянами в Українській РСР у 1940-х – 1980-х рр. можна виділити роботи, створені офіційними радянськими чи дисидентськими, зарубіжними (іноземними), емігрантськими чи діаспорними, пострадянськими українськими чи російськими, світськими чи релігійно-конфесійними авторами. Така класифікація пов'язана із різними культурно-історичними умовами, домінуючою ідеологією, методологією досліджень, доступністю архівів, статистичних даних і т.п.

Оскільки Українська РСР у складі Радянського Союзу перебувала в залежності від рішень керівництва КПРС та дій союзного уряду, які формували в тому числі і принципи політики влади стосовно Церкви і вірян, то до історіографічного аналізу нами залучено також роботи, які стосуються формування основ і принципів взаємодії влади з релігійними структурами взагалі, і, зокрема, з РПЦ та її прихильниками на загальносоюзному рівні.

Роботи, невідконтрольні комуністичній пропаганді, радянській цензурі та необмежені марксистськими теоретико-методологічними підходами досліджень, авторів є важливими у темі аналізу взаємин влади та Церкви і віруючих в УРСР у 1940-х – 1980-х рр. Вони значною мірою заповнювали тематику, яку радянські дослідники змушені були оминати через домінуючі партійно-атеїстичні установки. Зарубіжних, діаспорних та емігрантських дослідників можна класифікувати за різними ознаками:

- 1) релігійно-церковні (прихильники певних конфесій) і світські (атеїсти) автори;
- 2) представники різноманітних національних історичних наук (англійської, американської, німецької, французької). Російські еміграційні та українські діаспорні дослідження, безумовно, належать до відповідних національних історичних шкіл, але за джерелами, які використовували автори, методологією, основними темами та принципами досліджень вони суттєво відрізняються як від, особливо, радянської історіографії, так і від сучасної української чи російської;
- 3) за світоглядними та ідеологічними позиціями: є окремі автори, які схвально оцінювали партійно-державну політику радянської влади щодо релігії та Церкви, більшість же сприймали її критично;
- 4) пропагандисти Слова Божого і наукові дослідники;
- 5) за часом написання робіт – відповідно до періодів розвитку історіографії теми: «до-архівні» та «пост-архівні» праці, поділ між якими пов'язаний із розпадом СРСР та відкриттям радянських архівів (класифікація дослідника радянської церковної історії А. Луукканена) [39, с.40-44].

Зарубіжну, діаспорну та емігрантську історіографії відносин між владою та РПЦ в Українській РСР і СРСР у 1940-х – 1980-х рр. можна поділити на три основні етапи.

Перший розпочинається з середини 1940-х рр. і триває до кінця 1950-х рр. та характеризується появою інтересу до означеної теми та перших публікацій. Другий – з початку 1960-х рр. до розпаду СРСР у 1991 р. є найбільш плідним у вивченні теми становища релігії і віруючих в умовах панування тоталітарно-комуністичного режиму та його взаємин з Церквою. Для цих етапів характерним є низька залученість документальних джерел, що пов'язано із закритістю радянської статистики та архівів для дослідників, протидієюм СРСР і Заходу в умовах «холодної війни» та ізоляваністю самого Радянського Союзу.

Третій етап розпочинається після 1991 р. з розпадом СРСР. Йому притаманне, з одного боку, поступове відкриття раніше недоступних радянських архівів та статистики, а з іншого – втратою зарубіжними, діаспорними та емігрантськими авторами зацікавленості у дослідженні теми становища РПЦ та її взаємини з органами влади за радянської доби, зближенням діаспорної та емігрантської історіографії з, відповідно, сучасними українською та російською.

У 1940-х рр. зацікавленість дослідників темою взаємин партійних і державних органів з Церквою і релігійними структурами пов'язана як з прагненням більше отримати інформації про СРСР, як одного із переможців Другої світової війни, так і відродженням релігійного життя, зміною ставлення радянської держави до діяльності релігійних конфесій та їх структур. У країнах Заходу починає формуватися радянологія, як комплекс досліджень Радянського Союзу та усіх сфер його життєдіяльності, в рамках якого релігійна радянологія вивчала становище релігії, Церкви та вірян в радянській державі. Через вплив «холодної війни», запеклого протидіювання СРСР і Заходу дані дослідження не були позбавлені ідеологічного протистояння. Яскравою характеристикою цього є праця Дж. Куртіса «Руська Церква в Радянській державі» [32].

Представники російської еміграції акцентують увагу на репресивній політиці влади щодо Церкви, переслідуваннях за віру. Так, В. Алексеев у роботі «Руські Православні єпископи в Радянському Союзі» [23] дослідив біографії православного єпископату СРСР у 1941-1953 рр. Г. Рар у нарисі «Полонена Церква» [15] наголошує, що «радянська держава ... використовує все, що від

неї залежить, для найшвидшого «відмирання релігії», аргументує наростання антирелігійної пропаганди в радянській державі ще з 1951 р. Автор вважає, що Православна Церква, не зважаючи на повну підконтрольність і безправність, є «єдиним фактором тихої сили», з якою змушена рахуватися комуністична влада [15. с.101-104]. Представники української діаспори в тому числі і через специфіку її формування переважно із західних регіонів України при аналізі становища релігії та Церкви в радянській Україні менше уваги приділяли Руській православній церкві, яку, і справедливо, вважали «імперською». Вони у дослідженнях більше уваги приділяли гнаням в Україні Церквам (Римо-католицькій, Греко-католицькій, Українській автокефальній православній та ін.). Праці діаспорних дослідників розкривають вороже ставлення держави до релігії та Церкви, в тому числі і до РПЦ. Так, Тетяна Хохітова у праці «Нищення церков на Україні комуністичною Москвою» [18] акцентує увагу на репресивній політиці радянської влади стосовно релігії та вірян, трагічній долі служителів Церкви. Близькою є робота професора канонічного права Свято-Володимирської православної богословської семінарії у м. Нью-Йорк, історика релігії О. Боголепова «Церква під владою комуністів» [2].

Зазначені дослідження із-за особливостей джерельної бази (брак архівних матеріалів, використання в основному свідчень вірян-очевидців), релігійну приналежність авторів до переслідуваної Церкви мають переважно публіцистичний характер, досить поверхово висвітлюють означену тему. Отже, на першому етапі відбувається формування релігієзнавчої радянології та складу авторів, які представляли як теологію, так і світські науки.

На другому етапі зарубіжні, діаспорні та емігрантські дослідники продовжили накопичувати емпіричний матеріал щодо взаємовідносин партійних і державних органів з релігійними структурами в радянській державі, розпочали осмислення сутності цих взаємовідносин, особливою атеїстичної політики влади. М. Бурдо після відвідування СРСР за програмою студентських обмінів написав працю «Опіум народу: християнство в СРСР» [28], в якій показав гоніння проти Церкви і вірян. Дослідник зазначає, що радянський уряд «хотів би мати примарну Церкву – Церкву, в якій би не було віруючих в усьому СРСР, але яка мала б міцні міжнародні зв'язки ... для підтримки радянської зовнішньої політики». Автор у працях «Релігійне бродіння в Росії: протестантська опозиція радянській релігійній політиці», «Патріарх і протест», «Справжнє воскресіння. Уроки віри з СРСР» досліджує життєдіяльність релігійних організацій та вірян, політику радянської влади, спрямовану на обмеження релігійного життя, доводить, що в Радянському Союзі «переслідуються всі Церкви» незалежно від конфесійної приналежності [31, с.13]. Дослідник Р. Сталей був менш категоричний, ніж М. Бурдо: на його думку Руська православна церква була у кращому становищі, ніж інші конфесії, їй «дозволено існувати, хоча більшість її церков закрита і за нею ретельно наглядає партія» [45, с.96].

Праці В. Коларжа «Релігія у Радянському Союзі», В. Флетчера «Миколай: портрет дилеми», «Релігійні дисиденти в СРСР», публікації канадського дослідника українського походження Богдана Боцюрківа «Церковно-державні відносини в СРСР», «Православна Церква і радянська влада в Україні, 1953-1971 рр.» утверджують концепцію «переслідування за віру» в Радянській державі, визначають дискурс вивчення партійної і державної політики стосовно Церкви, релігії та вірян в СРСР зарубіжними, діаспорними та емігрантськими дослідниками.

В. Коларж у роботі «Релігія в Радянському Союзі» аналізує зміни становища РПЦ після «конкордату» між радянським керівництвом та Московським па-

тріархатом у вересні 1943 р., стверджує, що в СРСР «релігія залишалася найбільшою ідеологічною альтернативою комунізму. В. Коларж належить до тих небагатьох зарубіжних дослідників, хто приділяє спеціальну увагу релігійній ситуації в Українському екзархаті. Проте, його аналіз становища Церкви в Українській РСР важко назвати незаангажованим через явні симпатії до Московської патріархії. Заслуга В. Флетчера полягає в тому, що в його праці було зроблено перші спроби осмислити співпрацю керівництва Церкви з комуністичним режимом, прагнення Патріархії зберегти шляхом торгу та практичної пристосовуваності релігійну інфраструктуру в час переслідувань. Характерними особливостями цих досліджень є фокусування уваги на реанімації Руської православної церкви та її структур при допомозі сталінського режиму у 1943 р., аргументована доведеність існування репресивного антирелігійного партійно-державного механізму та придуснення ним релігійного життя.

Представники релігійної опозиції публікують на Заході листи, заяви, власні дослідження. Праці А. Краснова-Левітіна «Захист віри в СРСР», І. Шафаревича «Законодавство про релігії в СРСР. Доповідь комітету прав людини», Л. Регельсона «Трагедія Руської Церкви», Г. Якуніна «Про сучасне становище Руської православної церкви і перспективи релігійного відродження Росії» розкривають суть політики влади щодо Церкви, становище керівництва Церкви, простих священників та вірян в Радянській державі, декларативність правових норм про свободу віросповідання, критикують керівництво церкви за «прислужництво» радянській владі.

Отже, з середини 1960-х рр. дослідження становища Церкви та її взаємовідносин з партійними і державними структурами остаточно утверджуються в зарубіжній, діаспорній та емігрантській історіографії. Автори практично одностайні в висновках про переслідування вірян і Церкви в радянській державі, підпорядкованість і залежність Московської патріархії від партійних і державних структур. «Вживання» Церкви розглядалося частиною західних авторів як різновид опору репресивній політиці влади, а релігійними дисидентами та опозицією Патріархату, як «підпорядкованість» та «прислужництво» атеїстичній владі, «відступ від Бога». Автори української діаспори також акцентують увагу на «прислужництві» РПЦ радянському керівництву, співучасті у русифікації України та ліквідації владою українських національних Церков.

У 1970-х рр. поряд з твердженнями про «переслідування за віру» поширюється концепція «нової релігійної політики». Її суть полягає в тому, що партійні та державні органи намагається використовувати можливість Церкви для підтримки власної політики як всередині країни, так і за її межами, фактично кооптуючи керівництво Патріархії до державного апарату за допомогою Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Так, В. Флетчер у праці «Релігія і Радянська зовнішня політика», проаналізувавши намагання радянської влади використати Церкву у міжнародних відносинах, зробив висновок, що це значною мірою сприяло досягненню зовнішньополітичних завдань керівництвом СРСР, але, водночас, зміцнювало і релігійні організації, сприяло зростанню рівня освіченості духовенства та рівня релігійного життя взагалі. Д. Пауел у роботі «Антирелігійна пропаганда в Радянському Союзі: вивчення системи масового переконання» стверджує, що оскільки церковні структури брали участь в реалізації цілей радянського уряду, то це в певній мірі стимулювало і підсилювало «релігійну практику і вірування, які повинна була б викоринювати» [43, с.7]. Поширення релігійного дисидентства у 1970-х рр. як складової частини

дисидентського руху також сприяло зростанню інтересу до вивчення становища Церкви і вірян в радянській державі (праця Д. Пауела «Антирелігійна пропаганда в Радянському Союзі: вивчення системи масового переконання», розвідка Б. Боцюрківа «Релігія і націоналізм у сучасній Україні» та ін.)

У 1980-х рр. поступово зменшуються зайві емоції при оцінці державно-церковних відносин. Праці канадського історика російського походження Д. Поспеловського «Руська церква під Радянським режимом у 1917-1982 рр.», «Історія радянського атеїзму в теорії, практиці і вірі» хоча і мають недоліки, при таманні «до-архівній» історіографії, але виділяються використанням широкої джерельної бази. Дослідники звертають увагу на неоднакове ставлення влади до різних релігійних конфесій. Так, П. Рамет у публікації «Взаємодія релігійної і національної політики в Радянському Союзі і Східній Європі» залежно від ставлення радянської держави до різних конфесій поділяє їх на три групи:

- 1) пригнічені спільноти;
- 2) кооптовані групи;
- 3) терпимі групи.

Руську православну церкву авторка віднесла до кооптованих груп. Діаспорний дослідник із США Василь Маркус у праці «Релігія і націоналізм в Україні після 1945 р.» поділив релігійні спільноти в Українській РСР на чотири категорії:

- 1) контрольовані режимом, але наділені певними перевагами;
- 2) контрольовані та відносно обмежені у правах;
- 3) контрольовані з надзвичайним обмеженнями;
- 4) відкрито переслідувані та поставлені поза законом організації.

До першої категорії автор відніс лише Руську православну церкву, потенціал якої уряд намагався використати у власних потребах.

Праця Дж. Елліс «Сучасна історія Руської православної церкви» була створена на основі дисидентських джерел. У ній дослідниця вказує, що власне українці становлять найбільшу частину священників та вірян РПЦ і, особливо, монастирського життя. Авторка аргументує, що разом з тим, Московська патріархія стала своєрідним інструментом русифікації українців, а це, звичайно, викликало спротив та обурення. У роботі «Руська православна церква. Згода та інакомислення» Дж. Елліс досліджує процес виникнення і розвитку православного дисидентства з 1968 по 1980-ті рр.

Отже, на другому етапі зарубіжної, діаспорної та емігрантської історіографії становища релігії та Церкви в Радянській державі сформувалися такі основні концепції: «переслідування за віру», «прислужництво» та «підпорядкованість» Московського патріархату радянській владі, «нової релігійної політики», розробляється також теорія «тотожності» марксизму-ленінізму і релігії, яка виникла ще раніше.

Особливістю джерельної бази досліджень цих етапів є, переважно, використання спогадів та мемуарів учасників подій, публікацій релігійного самвидаву та мінімальне залучення офіційних джерел з СРСР (періодика, пропагандистські праці, соціологічні дані тощо) і матеріалів самої Церкви (насамперед, «Журнал Московської патріархії»). Ці роботи цінні включенням до наукового обігу невідомого фактичного матеріалу, відсутністю радянсько-атеїстичної заангажованості, але із-за недоступності архівних документів мають дещо поверховий характер і потребують критичного аналізу.

Після розпаду СРСР у 1991 р. розпочинається третій етап історіографії досліджуваної нами теми. Науковцям стали доступніші архівні матеріали, вико-

ристання яких позитивно вплинуло на якість робіт. У працях Н. Девіса «Довга прогулянка до Церкви: сучасна історія Руського православ'я» (Davis, 1995), Дж. Андерсона «Релігія, держава і політика в Радянському Союзі і державах правонаступників», Д. Поспеловського «Руська православна церква в ХХ ст.», «Тоталітаризм і віросповідання» широко використано архівні матеріали, системно проаналізовано різноманітні аспекти взаємовідносин між партійними і державними органами і Церквою. Разом з тим, значна частина нарративних джерел використана дослівно, часто некритично, що викликано, очевидно, прагненням авторів ввести дані документи до широкого наукового обігу.

**Висновки.** Можемо відзначити, що релігійна ситуація, взаємовідносини між партійними і державними органами та Церквою у 1940-х – 1980-х рр. у радянській державі була предметом зацікавленості серед зарубіжних, діаспорних та емігрантських дослідників. У своїх працях вони розкривали реальне становище релігійних громад, переслідування за віру священнослужителів та вірян, що замовчувалося як органами влади, так і радянською та офіційною церковною історіографіями. При цьому частина авторів звертала увагу на специфічність релігійної ситуації в Українській РСР, високий ступінь релігійності українців та більшу їх готовність відстоювати релігійні права, ніж в інших республіках СРСР. Проте дослідникам до розпаду СРСР для повноцінної об'єктивної аргументації запропонованих тверджень бракувало джерел. Політична, національна та конфесійна орієнтація часто перешкождала окремим авторам неупереджено висвітлювати взаємини між Церквою і державою, політику радянської влади у релігійній сфері. Оскільки, на той час саме Руська православна церква уособлювала Православну спільноту України, то це виключало її зі сфери наукових інтересів діаспорних національно-свідомих дослідників. У зв'язку з завершенням ідеологічного протистояння часів «холодної війни» поступово інтерес до вивчення особливостей взаємовідносин влади і Церкви в радянський період у зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів згасає, а в новітніх українській та російській історіографіях зростає. При цьому національні історіографії активно залучають надбання зарубіжних, діаспорних та емігрантських авторів, архівні джерела.

#### **Список використаних джерел і літератури:**

1. Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40-80-х роках ХХ століття: історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ: Лілея-Боголепов А.А. Церковь под властью коммунистов. Мюнхен, 1958.
2. Бондарчук П.М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України. 2019.
3. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд. 2005.
4. Войналович В.А. Держава і церква на Полтавщині (друга половина 40-х – 80-ті роки). *Держава і Церква на Полтавщині за радянської доби*. Полтава, 2002. С. 85-136.
5. Канталінська Ж.В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ століття: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Запоріжжя, 2003.
6. Краснов-Левитин А.Э. Защита веры в СССР. Рукопись, привезенная из советской России. Париж: Умса-Press, 1966.
7. Куксенко С.І. Взаємовідносини РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940-1960-і рр.: історіографія: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Черкаси, 2017.

8. Лаас Н. Англомовні праці про становище Російської православної церкви в Україні в період пізнього сталінізму та перебування при владі М. Хрущова. *Український історичний збірник*. 2008. №11. С. 403-418.
9. Луковенко І.Г. Радянська держава і Російська православна церква на Донеччині у 1943-1964 роках: монографія. Донецьк: Донбас: ДООГО «Центр Діскавері», 2011.
10. Моренчук А.А. Релігійні процеси в Україні у 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей): дис. ... канд. іст. наук: 09.00.11 – Історія України. Острог, 2006.
11. Пашенко В.О. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початку 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005.
12. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995.
13. Поспеловский Д.В. Тоталитаризм и вероисповедание. Москва: Библиейско-Богословский институт св. Апостола Андрея, 2003.
14. Рар Г. Плененная церковь. Очерк развития взаимоотношений между церковью и властью в СССР. Франкфурт-на-Майне, Посев, 1954.
15. Регельсон Л. Трагедия Русской Церкви, 1917-1945. Париж, 1977.
16. Сергієнко В.В. Православні громади Полтавщини в державній політиці й радянському соціокультурному просторі (середина 1940-х – середина 1960-х рр.): дис. ... доктора філософії: 032. – Історія та археологія. Полтава; Запоріжжя, 2021.
17. Хохітова Т. Нищення церков на Україні комуністичною Москвою. В оборони віри. Торонто, 1957. С. 94-103.
18. Шафаревич И.Р. Законодательство о религии в СССР. *Доклад комитету прав человека*. Париж, 1973.
19. Шліхта Н.В. Становище православної церкви в повосній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини XX ст. *Магістеріум. Історичні студії*. 2007. №28. С. 71-77.
20. Эллис Д. Русская православная церковь. Согласие и инакомыслие. [пер. с англ. прот. Г. Сидоренко]. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1990.
21. Якунин Г.О. О современном положении Русской православной церкви и перспективах религиозного возрождения России. *Доклад Христианскому Комитету защиты прав верующих в СССР*. URL: [http://krotov.info/acts/20/1970/1979\\_yak.htm](http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm).
22. Alexeev W. Russian Orthodox Bishops in Soviet Union, 1941-1953. *Research Program on the USSR: Mimeographed series*. New York, 1954. №61.
23. Anderson J. Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
24. Bociurkiw B.R. Church-State Relations in the USSR. *Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power* / ed. M. Hayward, W. Fletcher. London: Pall Mall Press, 1969. P. 72-88.
25. Bociurkiw B.R. Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine. *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the era of Brezhnev and Kosygin* / ed. G.W. Simmonds. Detroit: The University of Detroit Press, 1977. P. 81-93.
26. Bociurkiw B.R. The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine, 1953-1971. *Canadian Slavonic Papers*. 1972. Vol. XIV, №2. P. 191-213.
27. Bourdeaux M. Opium of the People: The Christian Religion in the USSR. London: Faber and Faber, 1965.
28. Bourdeaux M. Patriarch and Prophets. London, 1970.
29. Bourdeaux M. Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. London, 1968.
30. Bourdeaux M. Risen indeed. Lessons in Faith from the USSR. New York, 1983.
31. Curtiss J. The Russian Church and Soviet State, 1917-1950. Boston, 1953.
32. Davis N. A. Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. Boulder, Colo.: Westview Press. URL: [http://www.holytrinitymission.org/books/english/long\\_way\\_two\\_church.htm](http://www.holytrinitymission.org/books/english/long_way_two_church.htm).



33. Ellis J. The Russian Orthodox Church. *A Contemporary History*. Indiana University Press, 1986.
34. Fletcher W.C. Nikolai: Portrait of Dilemma. New York, 1968.
35. Fletcher W.C. Religion and Soviet foreign policy, 1945-1970. *Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs*; 1st edition.
36. Fletcher W.C. Religions Dissent sn theUSSR in the 1960p. *Slavic Review*. 1971. Vol. 30, Issue 2. P. 298-316.
37. Kolarz W. Religion in the Soviet Union. New York: St. Martin's Press, 1962.
38. Luukkanen A. The religious policy of the Stalinist state. A case study: The Central Standing Commission on religious questions, 1929-1938. Helsinki: SHS, 1997.
39. Markus V. Religion and Nationalism in Soviet Ukraine after 1945. Cambridge, 1975.
40. Pospelovsky D.A. History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer: In 3 vols. London, 1987-1988.
41. Pospelovsky D. The Russian Church under the Soviet Regime, 1917-1982: In 2 vols. Crestwood (N. Y.), 1984.
42. Powell D.E. Antireligious propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion. Cambridge: MIT Press, 1975.
43. Ramet P. The interplay of religious policy and nationalities policy in the Soviet Union and Eastern Europe. *Religion and nationalism in Soviet and East European politics / ed. by P. Ramet, N. Durham. C.: Duke University Press, 1984. P. 3-30.*
44. Staley R. Peace on Earth. Los Angeles, 1965.

#### References:

1. Andrukhiiv, I.O. (2006). Polityka radianskoï vlady u sferi relihii ta konfesiine zhyt-tia na Prykarpatti v 40-80-kh rokakh XX stolittia: istoryko-pravovyï analiz. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukr.].
2. Bogolepov, A.A. (1958). Tserkov pod vlastyu kommunistov. Myunkhen. [in Rus.].
3. Bondarchuk, P.M. (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznavche doslidzhennia. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukr.].
4. Voinalovych, V.A. (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh insty-tutsii v Ukraini 1940-1960-kh rokiv: politolohichni dyskurs. Kyiv: Svitohliad. [in Ukr.].
5. Voinalovych, V.A. (2002). Derzhava i tserkva na Poltavshchyni (druha polovyna 40-kh – 80-ti roky). *Derzhava i Tserkva na Poltavshchyni za radianskoï doby*. Poltava. S. 85-136. [in Ukr.].
6. Kantalinska, Zh.V. (2003). Vidnosyny radianskoï derzhavy ta pravoslavnoi tserkvy v Krymu v kintsi 40-kh – na pochatku 60-kh rokiv XX stolittia: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 – Istoriiia Ukrainy. Zaporizhzhia. [in Ukr.].
7. Krasnov-Levitin, A.E. (1966) Zashchita very v SSSR. Rukopis, privezennaya iz sovetyskoy Rossii. Parizh: Ymca-Press. 101 s. [in Rus.].
8. Kuksenko, S.I. (2017). Vzaiemovidnosyny RPTs z orhanamy vlady v Ukrainskii RSR u 1940-1960-i rr.: istoriohrafii: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 – Istoriohrafiiia, dzhereloznavstvo ta spetsialni istorychni dystsypliny. Cherkasy. [in Ukr.].
9. Laas, N. (2008). Anhlomovni pratsi pro stanovyshe Rosiiskoi pravoslavnoi tserkvy v Ukraini v period piznoho stalinizmu ta перебування pry vladi M. Khrushchova. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. №11*. [in Ukr.].
10. Lukovenko, I.H. (2011). Radianska derzhava i Rosiiska pravoslavna tserkva na Donechchyni u 1943-1964 rokakh: monohrafiiia. Donetsk: Donbas: DOHO «Tsent Diskaveri». [in Ukr.].
11. Morenchuk, A.A. (2006). Relihiini protsesy v Ukraini u 1953-1964 rokakh (na materialakh zakhidnykh oblastei: dys. ... kand. ist. nauk: 09.00.11 – Istoriiia Ukrainy. Ostroh. [in Ukr.].

12. Pashchenko, V.O. (2005). Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatku 1990-kh rokiv. Poltava: ASMI. [in Ukr.].
13. Pospelovskiy, D.V. (1995). Russkaya pravoslavnaya tserkov v XX. Moskva: Respublika. [in Rus.].
14. Pospelovskiy, D.V. (2003) Totalitarizm i veroispovedanie. Moskva: Bibleysko-Bogoslovskiy institut sv. Apostola Andrey. [in Rus.].
15. Rar, G. (1954). Plenennaya tserkov. Ocherk razvitiya vzaimootnosheniy mezhdru tserkovy i vlastyu v SSSR. Frankfurt-na-Mayne, Posev. [in Rus.].
16. Regelson, L. (1977). Tragediya Russkoy Tserkvi, 1917-1945. Parizh. [in Rus.].
17. Serhiienko, V.V. (2021) Pravoslavni hromady Poltavshchyny v derzhavni politytsi y radianskomu sotsiokulturnomu prostori (seredyna 1940-kh – seredyna 1960-kh rr.: dys. ... doktora filosofii: 032. – Istorii ta arkhelohiia. Poltava; Zaporizhzhia. [in Ukr.].
18. Khokhitova, T. (1957). Nyshchennia tserkov na Ukraini komunistychnoiu Moskvou. V oboroni viry. Toronto. S. 94-103. [in Ukr.].
19. Shafarevich, I.R. (1973) Zakonodatelstvo o religii v SSSR. *Doklad komitetu prav cheloveka*. Parizh. [in Rus.].
20. Shlikhta, N.V. (2007). Stanovyshche pravoslavnoi tserkvy v povoiennii radianskii Ukraini: krytychnyi ohliad istoriohrafii druhoi polovyny XX st. Mahisterium. *Istorychni studii*. Vyp. 28. S. 71-77. [in Ukr.].
21. Ellis, D. (1990). Russkaya pravoslavnaya tserkov. Soglasie i inakomyслиe. [per. s angl. prot. G.Sidorenko]. London: Overseas Publications Interchange Ltd. [in Rus.].
22. Yakunin, G.O. (1979). O sovremennom polozhenii Russkoy pravoslavnoy tserkvi i perspektivakh religioznogo vozrozhdeniya Rossii. *Doklad Khristianskomu Komitetu zashchity prav veruyushchikh v SSSR*. URL: [http://krotov.info/acts/20/1970/1979\\_yak.htm](http://krotov.info/acts/20/1970/1979_yak.htm) (data zvernennya: 01.09.2021). [in Rus.].
23. Alexeev, W. (1954). Russian Orthodox Bishops in Soviet Union, 1941-1953. *Research Program on the USSR: Mimeographed series*. New York. №61. [in Eng.].
24. Anderson, J. (1994). Religion, State and Politics in the Soviet Union and Successor States. Cambridge: Cambridge University Press. [in Eng.].
25. Bociurkiw, B.R. (1969). Church-State Relations in the USSR. *Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power* / ed. M. Hayward, W. Fletcher, London: Pall Mall Press. P. 72-88. [in Eng.].
26. Bociurkiw, B.R. (1977). Religion and Nationalism in the Contemporary Ukraine. *Nationalism in the USSR and Eastern Europe in the era of Brezhnev and Kosygin* / ed. G.W. Simmonds. Detroit: The University of Detroit Press. P. 81-93. [in Eng.].
27. Bociurkiw, B.R. (1972). The Orthodox Church and the Soviet Regime in the Ukraine, 1953-1971. *Canadian Slavonic Papers*. Vol. XIV, №2. P. 191-213. [in Eng.].
28. Bourdeaux, M. (1965). Opium of the People: The Christian Religion in the USSR. London: Faber and Faber. [in Eng.].
29. Bourdeaux, M. (1970). Patriarch and Prophets. London. [in Eng.].
30. Bourdeaux, M. (1968). Religious Ferment in Russia: Protestant Opposition to Soviet Religious Policy. London. [in Eng.].
31. Bourdeaux, M. (1983). Risen indeed. Lessons in Faith from the USSR. New York. [in Eng.].
32. Curtiss, J. (1953). The Russian Church and Soviet State, 1917-1950. Boston. [in Eng.].
33. Davis, N.A. Long Walk to Church: A Contemporary History of Russian Orthodoxy. *Boulder, Colo.: Westview Press*. 1995. URL: [http://www.holytrinitymission.org/books/english/long\\_way\\_two\\_church.htm](http://www.holytrinitymission.org/books/english/long_way_two_church.htm) [in Eng.].
34. Ellis, J. (1986). The Russian Orthodox Church. *A Contemporary History*. Indiana University Press. [in Eng.].
35. Fletcher, W.C. (1968). Nikolai: Portrait of Dilemma. New York. [in Eng.].
36. Fletcher, W.C. Religion and Soviet foreign policy, 1945-1970. *Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs*; 1st edition. [in Eng.].

37. Fletcher, W.C. (1971). Religions Dissent sn the USSR in the 1960 p. *Slavic Review*. Vol. 30, Issue 2. P. 298-316. [in Eng.].
38. Kolarz, W. (1962). Religion in the Soviet Union. New York: St. Martin's Press. [in Eng.].
39. Luukkanen, A. (1997). The religious policy of the Stalinist state. A case study: The Central Standing Commission on religious questions, 1929-1938. Helsinki: SHS. [in Eng.].
40. Markus, V. (1985). Religion and Nationalism in Soviet Ukraine after 1945. Cambridge. [in Eng.].
41. Pospelovsky, D.A. (1987-1988). History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the Believer: In 3 vols. London. [in Eng.].
42. Pospelovsky, D. (1984). The Russian Church under the Soviet Regime, 1917-1982: In 2 vols. Crestwood (N. Y.). [in Eng.].
43. Powell, D.E. (1975). Antireligious propaganda in the Soviet Union: A Study of Mass Persuasion. Cambridge: MIT Press. [in Eng.].
44. Ramet, P. (1984). The interplay of religious policy and nationalities policy in the Soviet Union and Eastern Europe. *Religion and nationalism in Soviet and East European politics* / ed. by P. Ramet. Durham, N.C.: Duke University Press. P. 3-30. [in Eng.].
45. Staley, R. (1965). Peace on Earth. Los Angeles. [in Eng.].

*Serhii Kuksenko*

## **FOREIGN, DIASPORA AND EMIGRANT ISTORIOGRAPHY ON THE RELATIONS BETWEEN THE AUTHORITIES AND THE RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1940-1980**

The purpose of the research is to analyze the publications of foreign, diasporic and emigrant authors of the 1940s – 2000s, which are not controlled by communist propaganda, Soviet censorship and are not limited by Marxist theoretical and methodological approaches, regarding the relationship between party and state bodies and the Russian Orthodox Church (ROC) in the Ukrainian SSR in the 1940s – 1980s. Consider the specifics, stages, and dominant concepts of foreign, diasporic, and emigrant studies. The research methodology is based on a complex of general scientific (analysis, synthesis, comparison and generalization) and special scientific methods of historical knowledge (comparative analysis of text documents, historical-comparative, historical-genetic, historical-typological), principles of historicism, problematic, comprehensiveness, systematicity and objectivity. The historiographic heritage of relations between the authorities and the Russian Orthodox Church in the Ukrainian SSR in the 1940s – 1980s became the subject of study by many scientists in particular, N. Shlichta (Shlichta, 2007), N. Laas (Laas, 2008), were considered in our research (Kuksenko, 2017), but the works of authors not controlled by communist propaganda, Soviet censorship and not limited by Marxist research methodology were not comprehensively analyzed. We can note that the religious situation, the relationship between party and state bodies and the Church in the 1940s – 1980s in the Soviet state was a subject of interest among foreign, diasporic and emigrant researchers. In their writings, they revealed the real situation of religious communities, the persecution of clergymen and believers for their faith, which was hushed up both by the authorities and by Soviet and official church historiography. At the same time, some authors drew attention to the specificity of the religious situation in the Ukrainian SSR, the high degree of religiosity of Ukrainians and their greater willingness to defend religious rights than in other republics of the USSR. However, before the collapse of the USSR, researchers lacked sources for full objective argumentation of the proposed statements. Political, national, and confessional orientation often prevented individual authors from impartially covering the relations between the Church and the state, the policy of the Soviet government in the religious sphere. Since at that time it was the Russian Orthodox Church that represented the Orthodox community

of Ukraine, it excluded it from the sphere of scientific interests of diaspora nationally conscious researchers. In connection with the end of the ideological confrontation of the «Cold War» period, the interest in studying the specifics of the relationship between the government and the Church in the Soviet period is gradually fading among foreign, diaspora, and emigrant authors, while it is growing in the latest Ukrainian and Russian historiographies. At the same time, national historiographies actively involve the possessions of foreign, diasporic and emigrant authors, archival sources.

**Key words:** foreign, diaspora and emigrant historiography, Russian Orthodox Church, party-state-religious relations, anti-religious politics.

*Отримано: 25.10.2023 р.*

УДК 378.4(477.43-21)КПДУУ/КПІНО«1918/1930»  
DOI: 10.32626/2309-7086.2023-20.361-372

**Діана Яблонська**

*ORCID 0000-0002-9138-2766,  
доктор філософії в галузі історії,  
асистент кафедри всесвітньої історії,  
Кам'янець-Подільського національного  
університету імені Івана Огієнка*

## **КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ТА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАРОДНОЇ ОСВІТИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

У статті розкривається особливості функціонування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918-1920 рр.) та інституту народної освіти (1921-1930 рр.). З'ясовується те, що створення двох освітніх установ відбувалося через прийняття ряду нормативних документів вищого керівництва країною за якими диктувалися різні завдання – від академічної свободи до тотального контролю за освітнім процесом. Частково розкриваються навчальні дисципліни які викладалися у Кам'янець-Подільському державному українському університеті, а також Кам'янець-Подільському інституті народної освіти. Спільним було поєднання лекційних занять із семінарською/практичною роботою, а викладання здійснювалося українською мовою.

При написанні роботи нами було використано такі принципи проведення історичного дослідження: історизму, об'єктивності та системності. Також застосовано методи проведення дослідження, а саме: історико-порівняльний, синтезу, біографічний, ретроспективний, хронологічний та комплексно-аналітичний.

Основною тезою статті є порівняльний аналіз процесу формування закладів, системи управління, підготовки кадрів, наукової роботи та поза аудиторної зайнятості студентів, який дозволяє побачити принципові відмінності між ними.

**Ключові слова:** Кам'янець-Подільський державний український університет, Кам'янець-Подільський інститут народної освіти, влада, управління, освітній процес, наукова робота, студентство.

**Постановка проблеми.** Сучасна вища освіта в Україні формується відповідно до європейських демократичних цінностей. Саме на них з 1918 р. орієнтувався Кам'янець-Подільський державний український університет (К-ПДУУ), намагаючись забезпечувати громадянські права учасників освіт-